

Entre 1993 i 2007, la cavitat d'En Pardo s'ha excavat dins del programa d'actuacions arqueològiques ordinàries que patrocina el MARQ. Aconseguir un major coneixement de l'ús de la cavitat com a necròpolis de soterrament en la Prehistòria recent ha resultat un dels objectius principals de la investigació d'aquest jaciment arqueològic obert a uns 640 msnm en el vessant meridional de la Serra de l'Albureca. Aquest intens cicle d'excavacions, plantejat guardant una perspectiva pluri-

COVA D'EN PARDO.

PRECISIONS SOBRE LA CRONOLOGIA DEL FENOMEN DE LA INHUMACIÓ MÚLTIPLE

(PLANES, EL COMTAT, ALACANT)

JORGE A. SOLER DÍAZ
MARQ. Museu Arqueològic Provincial
d'Alacant

CONSUELO ROCA DE TOGORES MUÑOZ
MARQ. Museu Arqueològic Provincial
d'Alacant

CARLES FERRER GARCÍA
Museu de Prehistòria de València
Servei d'Investigació Prehistòrica

disciplinar i centrat en la sala de la dreta, d'uns 14x8 m en les seues dimensions majors, comença a realitzar-se 32 anys després de l'excavació que en la cavitat es realitzara sota la direcció de Miquel Tarradell, amb una activa participació en els treballs de camp de qui fóra director del Museu d'Alcoi, Vicente Pascual. Encara que en aquella intervenció es va realitzar un sondeig en la sala de la dreta, els seus treballs es van centrar totalment en la sala de l'esquerra, aquesta una miqueta més menuda –11x6 m en els seus eixos majors–, lobular en planta com la de la dreta, i ben comunicada amb aquella, per l'espai immediat a l'entrada i previ a una gran estalactita central que diferencia ambdues sales.

De la intervenció de 1965, arreglada en el diari que d'ella van portar E. Llobregat, i sobretot V. Pascual, va transcendir en primer terme una valoració de la

Sala de la dreta de la Cova d'en Pardo. Final de la campanya 1997.

seqüència, considerant en el que ací afecta, un nivell d'enterrament col·lectiu i eneolític semblant al que es reconeixia en la cova de la Pastora d'Alcoi o la cova de la Barcella de la Torre de les Maçanes, successiu a un altre d'habitació per al qual es proposava la mateixa assignació cultural (Tarradell, 1969: 164); seqüència després matisada en considerar la inserció del d'habitació en un neolític final (Fortea, 1973: 221), i quedar definit en el calcolític només el suprajacent d'enterraments múltiples (Llobregat, 1973). A més d'aquestes

succintes anotacions, de les restes humanes i dels aixovars funeraris d'En Pardo només transcendirien comptats trets, com la trepanació d'un crani (Campillo, 1976) o el registre de singulars elements d'adorn (Bernabeu, 1979); plantejant-se en l'àmbit científic la necessitat aprofundir en els treballs d'investigació sobre la cova, menyscabats per romandre inèdits els resultats de l'excavació de M. Tarradell (Llobregat, 1975; Martí, 1977: 35-36). Amb una posada al dia de la informació, els materials dels aixovars funeraris es van publicar en

Homenaje a Enrique Llobregat (Soler, 2000) i en el *Corpus de Cuevas de inhumación múltiple de la Comunidad Valenciana* (Soler, 2002, I: 235-271), edició que en algunes dades se servia dels resultats que del nou cicle d'intervencions s'havien obtingut entre 1993 i 1998 (Soler, 2002, II: 13-16), quan es tenia un bon coneixement dels tres primers nivells, distingits en 1994, en quant a la sedimentologia, per Ma. Pilar Fumanal en el perfil que restava de la intervenció de 1965, estratigrafia que servia de guia per al desenvolupament de l'excavació en extensió en la sala de la dreta (Soler et al., 1999).

En aquest estat de coneixement, en els dos treballs referenciats i també en comunicacions al II Congrés del Neolític Peninsular es vinculava l'inici de les inhumacions successives en la cavitat amb el nivell del neolític final (nivell IV), definit per les ceràmiques decorades després de la cocció o esgrafiades, considerant a l'inici de la seua excavació l'existència en aquest de comptades puntes de fletxa en sílex i alguns ossos humans (Soler, 1999; Soler i Roca de Togores, 1999). Acabat el procés d'excavació del nivell IV d'En Pardo ja no s'hi pot mantindre aquesta hipòtesi amb totes les garanties, ja que aquests elements i altres, com els fragments de varetes planes, no es mostren amb la freqüència suficient que permetia participar de la definició feta del nivell, considerant ara la possibilitat que s'adscriuen a la base del nivell III (Soler, Roca de Togores i Rodes, 2008: 42) o que la seua presència en el IV resulte producte d'un transvasament de material en sentit vertical, circumstància freqüent en jaciments estratificats d'intens ús o ocupació, i que de manera veraç afecta una clavícula humana loca-

litzada en l'excavació d'aquest nivell característic de les ceràmiques esgrafiades, la datació de la qual –Beta 202432: 3080 ± 40 BP/ 1340 cal BC 2 σ (m) (Soler et al., 2008: 84-85)– és pròpia d'un moment avançat de l'edat del bronze (Soler, 2008: 45). Recordarem que del bronze hi ha fragments ceràmics i enterraments clarament identificats en el nivell II de la cavitat de Planes, amb la característica d'haver-los practicat en fossa després d'un procés de desarticulació complex. D'aquests, la datació d'un fèmur d'una dona –Beta 124123: 2920 ± 70 BP/ 1107 cal BC 2 σ (m) (Soler et al., 1999)– llança una data del tot avançada dins del II mil·lenni aC, datació que de manera òbvia enriqueix el procés d'investigació del jaciment però que, en qualsevol cas assenta un bon precedent a l'hora de considerar revisions de registres materials d'excavació antiga o irregular, i adverteix sobre la circumstància que moltes de les restes humanes trobades en coves i conservades en museus i col·leccions potser no tinguen res a veure amb el fenomen de la inhumació múltiple.

La inhumació múltiple es determina bé en el nivell III d'En Pardo, unitat d'uns 35-40 cm de potència que ve a definir-se en quant a sedimentologia per fraccions fines de color marró molt pàl·lid, quasi groguenc (7/3 10 YR), conformant una estructura massiva en la qual s'intercalen pedretes, carbó, cendra, ossos, i diferents, alhora que abundants, elements materials, resultat de l'ús continuat de la cavitat com a necròpolis. Sembla que una causa del color del nivell podria deure's a la rica presència de cendres remobilitzades i sotmeses a condicions d'hidromòrfia, que potser podrien respondre a formacions d'estabulació preexistents, alterades amb poste-

rioritat a la seua deposició (Soler et al., 2008: 81), si bé no s'hauria de descartar el fet que durant l'ús exclusiu de la cavitat com a cementeri podria resultar necessària una encesa de foc per raons profilàctiques o de mera il·luminació per a la manipulació dels ossos i la correcta disposició dels cadàvers (Soler, 2000: 188).

Alguns dels conjunts característics del nivell III, com ossaris o elements materials propis dels aixovars d'enterraments múltiples es descobreixen des del supraja-cent i més fosc nivell II, que es consigna com IIb quan presenta ossades i objectes característics fora de perill

Restes humanes trobades al nivell III, al fons de la cavitat.

d'alteracions antròpiques posteriors. Aquesta és una característica pròpia del sediment en les parets de la cavitat, on abunden restes humanes i objectes propis dels enterraments múltiples i es localitzen paquets ossis de potent desenvolupament, com el localitzat en el quadre 7.5 la base del qual s'endinsa del tot en el sediment del nivell III.

Considerant les restes trobades en tota la superfície excavada de la sala de la dreta, uns 45 m² (nivells III i IIb), s'han pogut comptabilitzar una trentena d'individus susceptibles de vincular-se amb el fenomen de la inhumació múltiple, destacant la troballa de 6 cranis sencers. Aquesta xifra s'incrementa amb les restes descobertes en la sala de l'esquerra on es comptabilitza un nombre mínim de 12 individus, considerant només les restes que es conserven en el Museu d'Alcoi, còmput del tot insuficient, si es pren en compte que en l'excavació de 1965 només es van arreplegar ossos de certa entitat (Soler i Roca de Togores, 1999). L'acumulació de les restes és del tot perceptible en les parets, encara que anàlisis detallades d'ossos trobats cap al centre de la sala també anuncien la seua pertinença a distints individus. En molt pocs casos es determinen connexions anatòmiques, i no s'ha localitzat en el jaciment cap esquelet que garde la posició connexa. Del vesant propi de l'Antropologia Física ha resultat una novetat, la documentació de dos cranis de diferent sexe amb traumatismes, que en el cas del masculí possiblement s'originaren en combat. Ambdós presenten lesions en el frontal amb signes de supervivència. En el baró coexisteixen dues lesions en el frontal que per les seues característiques indiquen un origen d'agressió

Nivell	Referència / material	Datació BP	CAL BC 2 σ +	CAL BC 2 σ -	CAL BC 2 σ (m)	CAL BC 1 σ +	CAL BC 1 σ -	CAL BC 1 σ (m)	Intersecció CAL BC
IIb	Beta 95394 Fèmur hum.	4270±50	2905	2630	2767	2890 2805 2720	2860 2750 2700	2875 2777 2710	2875
III	Beta 231875 Calcani hum.	4550±40	3370 3250	3260 3100	3315 3175	3360 3210 3150	3330 3180 3130	3345 3195 3140	3350
III	Beta 203493 Crani hum.	4490±40	3350	3020	3185	3340	3090	3215	3310 3230 3110
III	Beta 152955 Sediment	4960±40	3900 3800	3890 3660	3895 3730	3780	3680	3730	3710
III	Beta 156661 Sediment	4980±40	3940 3820	3850 3660	3895 3740	3790	3700	3745	3760
III (1965)	Beta 231886 Crani 9084 1965	4430±40	3330 3180 3130	3210 3150 2920	3270 3165 3025	3260 3100	3250 3020	3255 3060	3090 3050 3040

Datacions de la cova d'En Pardo referides i vinculades amb el fenomen de la inhumació múltiple. (BP=abans del present; BC=abans de Crist; Cal=calibració amb rang a 1 o 2 σ ; (m) mitjana dels rangs a 1 o 2 σ ; Intersecció de l'edat del radiocarboni amb la corba de calibratge.

amb un objecte incís-contús, mentre que en el femení la causa podria tractar-se igualment d'una agressió però amb un objecte rom. Aquestes lesions es poden vincular amb els nombrosos exemples de causes violentes o combats documentats per a aquestos períodes (Rodes et al., 2006: 19).

Acompanyen les restes humanes d'En Pardo tota una mena d'elements comuns a altres registres funeraris com els abans esmentats de Pastora i Barcel·la (Soler, 2000). Pel que fa a les noves intervencions no s'observen discrepàncies en el registre material, afegint-se a una sèrie de puntes de fletxa, geomètrics i làmines de diferent format en sílex, escassos útils polits, un bon nombre de fragments ceràmics llisos assimilables a formes simples, comptats granets de collar i penjolls de distinta naturalesa, així com un ampli repertori de varettes planes acompanyades d'un nombre menor de punxons en os, aquests normalment aconseguits esmolant túbies de lagomorfs, a més d'altres elements especials,

també sobre suport ossi, com agulles de cap acanalat o ídols plans.

Amb les dades disponibles pot considerar-se que l'ús funerari de la cavitat abasta amb seguretat mig miler d'anys. Això es dedueix de les datacions de C14 sobre mostres d'ossos humans enviades a datar al laboratori Beta (Miami, EUA), arrellegades de la part superior i inferior de l'ossari que en el sector 7.5 es va localitzar per davall d'una gerra de l'edat moderna. La datació de la part inferior, obtinguda a partir d'un calcani ofereix una data en C14 convencional de 4550 ± 40 BP (Beta 231875) i la de la part superior, resultant de l'anàlisi d'un fèmur de 4270 ± 50 BP (Beta 95394). En anys reals, si es pren en compte la seua expressió calibrada a 2 σ (m), el calcani ofereix unes dates de 3315 i 3175 aC, (Soler, Roca de Togores i Rodes, 2008) que resulten entre 408 i 548 anys més antigues que les que, en els mateixos termes, proporciona el fèmur: 2767 aC (Soler et al., 1999). A la datació del crani localitzat en la base del sediment

del nivell III, aquell de baró afectat per traumatismes Beta 203493 s'uneix ara la realitzada sobre el crani trepanat (F 28 9084) (Soler i Roca de Togores, 1999: 370) trobat en la primera capa distingida en el sector F de l'excavació de 1965, capa (0,00-0,40 m) que, per reconstrucció de cotes, és possible considerar la seua assimilació als nivells II-III de l'estratigrafia de la sala de la dreta. En la seua expressió a 2σ (m) ambdós cranis queden més prop de la datació del calcani trobat en la base de l'ossari del nivell 7.5, responnent a restes d'individus morts en l'últim terç del IV mil·lenni aC.

Disposar d'una aproximació del temps d'ús d'En Pardo com a necròpolis i d'un nombre mínim d'individus a partir de les restes localitzades en la sala de la dreta introdueix sempre la problemàtica d'una baixa freqüència d'inhumacions. Considerant un nombre mínim d'individus semblant en la sala de l'esquerra s'establiria un còmput especulatiu de 60 individus inhumats en 400 o 550 anys, cosa que aporta quocients mínims de soterrats/any. En raó del càlcul han de considerar-se respostes que necessàriament hauran de resoldre's des de l'assumpció que hi van existir criteris socials de selecció, o que s'hi donaren circumstàncies de mobilitat en el fet habitacional que provocaren una pràctica intermitent del ritu.

Encara que aqueix és l'interval temporal segur, no és gens descartable considerar que fóra encara major. En aquesta línia estan les dates que proporciona el sediment Beta 152955: 3890 i 3660 Cal BC 2σ (m)/ Beta 156661 3850 i 3660 Cal BC 2σ (m), és clar que sempre imprecises i per ara allunyades en excés dels valors més

alts de les datacions obtingudes sobre mostres de vida curta. Però en qualsevol cas sempre referència si no dels possibles inicis del fenomen de la inhumació múltiple sí potser de l'ocàs del nivell IV o, el que és el mateix, del final de l'habitació amb fins d'aprofitament agropecuari del jaciment. La sorprenent equivalència d'ambdues anàlisis extretes de mostres obtingudes en diferents talls de subsectors contigus –perfil esquerre 4.3/C i perfil dret del subsector 5.3/C– en allò que es consigna com a base de nivell III podria alertar sobre la possible adscripció de les mostres a una laminació superior de les taques de cendra resultants de l'estabulació de bestiar que afecten el nivell IV i que, com bé s'apunta en les seues anàlisis, podrien haver-se desmantellat en el transcurs de les alteracions antròpiques del funerari nivell III.

El fet que hi haja restes a En Pardo que, vinculades a la inhumació múltiple, abasten una cronologia superior a la pròpia del calcani no és gens descartable a la vista de la data que, dins d'un programa de datacions patrocinat pel MARQ s'aconsegueix d'un dels cranis trepanats de la Cova de la Pastora¹. La seua datació –Beta 231884 3665 i 3550 Cal BC 2σ (m)– presenta valors que es remunten al final de la primera meitat del IV mil·lenni aC, sense arribar a abastar la cronologia de les datacions de la base del sediment del nivell III d'En Pardo que se situen a *circa* 3.800 aC.

Més coincidents amb aquesta data resulten les datacions de les últimes inhumacions vinculades a l'horitzó propi de les ceràmiques esgrafiades en el poblat a l'aire lliure del Tossal de les Basses –expressades en 2σ BC tomba 4: Beta 225218: 3990-3960/ tomba 10: Beta

1.- Veure treball de C. Roca de Togores i J.A. Soler Díaz en aquest mateix volum.

225224: 3980-3800 i tomba 3 Beta 225217: 3650-3520 (Rosser, 2007: 30)– datacions que a hores d’ara i amb les dades que disposem determinen un horitzó previ a aquell que ofereixen les restes de les inhumacions en la cova d’En Pardo i aquell trepanat de Pastora. Quedaran com a evidències prèvies de l’ús funerari d’En Pardo la localització d’ossos humans en nivells anteriors, disposant-se de la datació –Beta 208464: 5.740 ± 40 BP/ 4590 Cal BC 2 σ (m)– d’un fragment de crani humà vinculat amb l’horitzó propi de les ceràmiques pentinades (Soler, 2008: 44). Aquestes evidències de cap manera no hauran de relacionar-se amb l’ús posterior de la cavitat com a necròpolis d’inhumació múltiple.

Bibliografia

- BERNABEU AUBÁN, J. (1979): «Los elementos de adorno en el Eneolítico Valenciano». *Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 14, Universitat de València. Servei de Publicacions. València. p. 109-126.
- CAMPILLO VALERO, D. (1976): *Lesiones patológicas en cráneos prehistóricos de la Región Valenciana*. Diputació de València. Valencia.
- FORTEA PÉREZ, F.J. (1973): *Los complejos microlaminares y geométricos del Epipaleolítico Mediterráneo Español*. Universidad de Salamanca. Salamanca.
- LLOBREGAT CONESA, E. (1973): Pardo, Cova d’En. *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, 8. Levante. València. p. 182.
- LLOBREGAT CONESA, E. (1975): «Nuevos enfoques para el estudio del período del Neolítico al Hierro en la región valenciana». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, València, p. 119-140.
- MARTÍ OLIVER, B. (1977): *Cova de l’Or*. Serie Trabajos Varios del SIP, 51. Diputació Provincial de València. València.
- RODES, F.; SOLER, J.A.; ROCA DE TOGORES, C.; CHIARRI, J.; CLOQUELL, B.; MARTÍ LLORET, J.B. I ETXEBERRÍA, F. (2006). «Paleopatología traumática en dos cráneos encontrados en el nivel III de la Cova d’En Pardo (Planes, Alicante)». *MARQ. Arqueología y Museos*, 1. Diputación Provincial de Alicante: Museo Arqueológico de Alicante. p. 9-24.
- ROSSER LIMINANA, P. (2007): «El yacimiento arqueológico Tossal de les Basses. Seis mil años de historia de Alicante». *Tossal de les Basses. Seis mil años de historia de Alicante*. Patronato Municipal de Cultura, Ayuntamiento de Alicante, Alicante, p. 4-80.
- SOLER DÍAZ, J. A. (1999): «Consideraciones en torno al uso funerario de la Cova d’En Pardo, Planes, Alicante». II Congrés del Neolític a la Península Ibérica. *Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, extra 2. Universitat de València. Servei de Publicacions. València. p. 361-367.
- SOLER DÍAZ, J. A. (2000): «Cova d’En Pardo, Planes, Alicante: cavidad de inhumación múltiple. Consideraciones en torno a los niveles funerarios hallados en las campañas efectuadas en 1965». *Homenaje a Enrique Llobregat*, Instituto Alicantino de Cultura “Juan Gil-Albert”, Alicante, p. 157-199.
- SOLER DÍAZ, J. A. (2002): *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. Real Academia de la Historia-Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Madrid-Alicante.
- SOLER DÍAZ, J.A. (2008): «Vaso anforoide de la Cova d’En Pardo. Un cántaro del Neolítico Medio en un hábitat de pastores». *El secreto del barro*. MARQ, Alicante, p. 21-89.
- SOLER, J.A.; DUPRÉ, M.; FERRER, C.; GONZÁLEZ-SAMPÉREZ, P.; GRAU, E, MAÑÉZ, S. I ROCA DE TOGORES, C. (1999): «Cova d’En Pardo, Planes, Alicante. Primeros resultados de una investigación pluridisciplinar en un yacimiento prehistórico.» *Memorial María Pilar Fumanal García*. Universitat de València. València.
- SOLER DÍAZ, J.A.; FERRER, C.; GONZÁLEZ, P.; BELMONTE, D.; LÓPEZ, D.; IBORRA, P.; CLOQUELL, B.; ROCA DE TOGORES, C.; CHIARRI, J.; RODES, F. I MARTÍ, J.B. (1999 b): «Uso funerario al final de la Edad del Bronce de la Cova d’En Pardo, Planes, Alicante. Una perspectiva pluridisciplinar». *Recerques del Museu d’Alcoi*, 8. Museu Arqueològic Municipal d’Alcoi. p. 111-177.
- SOLER DÍAZ, J.A.; FERRER GARCÍA, C.; ROCA DE TOGORES MUÑOZ I GARCÍA ATIENZAR, G. (2008): «Cova d’En Pardo (Planes, Alicante). Un avance sobre la secuencia cultural». En M. S. Hernández, J.A. Soler y J.A. López Padilla (eds): *IV Congreso del Neolítico Peninsular*, Alicante, 2006, Alicante, vol. I, p. 79-89.
- SOLER DÍAZ, J.A. I ROCA DE TOGORES MUÑOZ, C. (1999): «Estudio de los restos humanos encontrados en las intervenciones practicadas en 1961 y 1965 en la Cova d’En Pardo, Planes Alicante. Análisis antropológico y aproximación a su contexto cultural». II Congrés del Neolític a la Península Ibérica. *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. Extra 2, p. 369-377.
- SOLER DÍAZ, J.A.; ROCA DE TOGORES MUÑOZ, C. I RODES LLORET, C. (2008): «Lesiones en individuos neolíticos de la Cova d’En Pardo (Planes, Alicante). Mecanismos, circunstancias y cronología.» *Jornadas de Antropología Física y Forense*, Alicante, junio de 2006, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, p. 27-46.
- TARRADELL MATEU, M. (1969): «Noticia de las recientes excavaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia». *X Congreso Nacional de Arqueología, Mahón, 1967*. Zaragoza. p. 183-186.